

ՊԵՏՄԱՐԻՏԿԱՆ

ՓՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑ

Բ

Հանրային դատաստանը թէ Ադոնց մեր պատմութեան ամբողջական հասկացողութիւնը և անոր վերկառուցման կարողութիւնը ունի, ծնունդ է իր գործերուն մէջ երևան եկած համադրող հզօր բնազդին։ Միւս կողմէն իրողութիւն է որ իր բոլոր աշխատանքները ունին մասնագիտական նկարագիր։ Ասով հայ պատմութեան և բանասիրութեան մէջ անիկա մեզի կ'երեւի նմանը չունեցող հանգամանքներու հանդէսով մը, իր անհատականութիւնը բնորոշող, և պատմութիւնն ու բանասիրութիւնը ըմբռնելու կերպին մէջ երևան բերած կարելիութիւններու շքեղ խոստումներով։ Չենք արհամարհել գիտնալը, ինչպէս չենք գերգնահատել ստեղծելը, բայց համոզուած ենք որ այս երկու իմացական գործունէութեանց ներդաշնակ միախառնումովն է որ կը կառուցուին դարաշրջան կազմող, աշխարհայեացք փոխող ցեղային յիշատակաբանները։ Եթէ երբեք ճակատամարտ մը երբեմն ճակատագիր մը կը վճռէ, արուեստի գործ մը, գիտական համադրութիւն մը շատ անգամ հզօր ազդակներ են մշակոյթները մասնաւորող, նորոգող, կերպադրող։

Մեր համադրողները յաճախ երազատեաներ են և կ'աշխատին իրողութեանց վերեւ, ոչ թէ ներսը, մեր մասնագէտները որոշ երակներու պեղիչ՝ նոյնիսկ խորացող, բայց զուրկ են կարծես ամբողջը ընդգրկելու, համայնապատկերին տիրելու ոյժէն։

Եթէ Չամչեանի և Գաթրըճեանի նկատմամբ չուզենք բծախնդիր ըլլալ, անոնց գործը նկատելով զստական ըմբռնումներու և օրէնքներու համաձայն աշխատուած, և հաւատարիմ՝ զիրենք շինող միջավայրի ըմբռնումներուն, չենք կրնար չզարմանալ 1890 էն վերջ հրատարակուած Հ. Չաղըճեանի, Պալասանեանի և նմաններու պատմական դասագիրքերուն, երբ հայոց պատմութեան քննական մշակումը գիւրացնող արձանագրական, դրամագիտական, բանա-

սիրական, աշխարհաստական և լեզուաբանական արդի յաճախեալ տեսութիւններն ու յայտնութիւնները արդէն սկսած էին շրջաբերութեան մասնել, կազմելով խոշոր նորոյթը նման ուսումներու և կրթանքներու։

Չենք խօսիր տակաւին Լընորմանի, Մասրէրոյի և Մոմսընի արեւելեան հին ազգերու և հռոմէական պատմութեանէն որոնք յարգարած էին արդէն զեօնը պատմութեանէն սպասելի մեծագոյն բարիքներու ազատագրելով զայն արձանագրութեանց տոմարի մը անփառունակ զերէն, ինչպէս ազգասիրական ճառերու և բարոյական քարոզներու հետտօրական սիրելի բեմի մը մանկունակ փառքէն։ Դուրեանի պատմական արտայայտութիւններն անգամ՝ հակառակ իր կենսագրի հիացական դրուատիքներուն, երեւոյթները ընդհանրացնելու, իրողութիւններէն տեսութեանց բարձրանալու և մանրամասնութիւններէն օրէնքներու ելլելու եղանակէն զուրկ են խոշոր չափերով, պարագան որուն սպասարկած է Ն. Ադոնց իր բոլոր աշխատանքներուն մէջ։

«Քաղաքական հոսանքներ հին Հայաստանում» (Հայրենիք Ամսագիր, 1927) ուսումնասիրութեան մէջ, Ադոնց, անաչառ և խոհուն կշռանքով մը, մերժելու աստիճան կը մեղմէ մեղադրանքները՝ վերագրուած մեր ազնուական տուններուն՝ իրենց անմիաբանութեան, գծտութեան, եսասիրութեան, փառամոլութեան և դաւադրութեան համար։ Մեր նախնի գրիչները՝ կողմնակալ, երեւոյթներու վերլուծման ու անձերու և անցքերու զնահատման մէջ՝ անձեռնհաս, պատմական իրողութիւններու հազուեցուցած են իրենց միայն յատուկ պատրանքներ. մեղանչելով յաճախ արդարութեան, աւելի ճիշտ արդարամտութեան, Հայրենասէրներ և դաւաճաններ, բարեմիտ և չարագործ ոյժեր չէին մեր նախարարները՝ կեցած պատմութեան կրկէսին մէջ։ Սրչակունեաց անկումէն մինչև Բագրատունեաց փառքը, չորս դարերու այս անջրպետը լեցուած է այն մեծ և յաւիտենական զգացումով, որ մեր ցեղին անմեռ երազն է եղած միշտ։ Առաջնորդող այդ ոյժերը եղած են Մամիկոնեաններ և Բագրատունիք, որոնք օտար լուծի թօթափման, և քաղաքական

ու ազատութեան իրենց տենչանքին մէջ թէն գործունէութեան տարրեր կերպեր, բայց նոյն նպատակն են հետապնդած: Անոնք որ մեր պատմութիւնը կը վերծանեն, սիրտ սեղմող տրտմութեամբ մը կը համակուին, չգտնելով հոն միտքը, մտայնութիւնը, զսպանակը որ մեր ժողովուրդին եթէ ոչ քաղաքական գէթ հոգեկան կեանքի քանի մը մայր ձգտումները պայծառ կերպով թեկադրէին մեզի: Մարդեր մարդերու, և տոհմեր ու հարստութիւններ իրարու կը յաջորդեն առանց մեզի զգալի ընելու մեր ժողովուրդին իմացական եւ հոգեկան խուլ ու խորունկ բնազդները: Ի դարու մեր պատմաբանները, գէթ պարտաւոր էին տեսնելու այդ ընդերկրեայ հոսանքները հայ ոգիին, և զանոնք քարտիզագրելու, եթէ ներուի այս բացատրութիւնը: Այն ատեն հայ ոգին պիտի ըլլար հաշտ իր հողին և իր պատմութեանը հետ: Ազոնց առաջին մարդն է մեր մէջ որ ջանացած է խորհիլ այս ուղղութեամբ: Այս պարագան յստակ կ'երևի իր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ, երբ կը վերլուծէ այդ հոսանքները: Անոնց շուրջն էին դասաւորուած երկրի գործօն ոյժերը: Առաջին ուղղութեան զօշակիրներն էին Մամիկոնեան սխրագործ իշխանները, երկրորդին՝ ծանրախոհ Բագրատունիք: Մեր պատմութեան այս մեծ իրողութիւնը փաստերու դէզով պսակելու, այսինքն երևոյթները ընդհանրացնելու, իրողութիւններէն տեսութեանց բարձրանալու համար, Ազոնց ունի թափանցման ոյժ, վիճակներ նոր տեսնելու պայծառամտութիւն, և կեանք շնչել տալու արուեստ: Իր փաստերու և առողջ տեսութեանց լոյսին մէջ մեր միտքէն կը ջնջուին նախարարներու յիշատակին նետուած դասական մեղադրանքը, եւ ընդհակառակն մարմին և արիւն կը ստանայ այն մտածումը թէ սպառազէն այդ ազնուականութեան շնորհիւ Հայաստան շարունակեց մնալ կիսանկախ, եւ անոնց չքացումէն վերջ միայն մենք կորսնցուցինք իրապէս մեր անկախութիւնը: Թէ մեր քաղաքական երազը ոչ մէկ ատեն այնքան վառ եղած է, և անոր իրականացման համար այնքան արիւն հոսած՝ որքան անոնց օրով: Թէ մեր ցեղային նկարագրի ազնուական տուրքերը իրենց մեծ գիծերուն մէջ խողովակուած ու

աւազանուած են մեծ տոհմերու մէջ, եւ անոնց միջոցաւ՝ Հիմնովին սխալ է այն կարծիքը թէ անոնց կեանքը եղած ըլլայ երկպառակութեան, եսասիրութեան և փառամոլութեան հանգէս՝ անընդունակ երկրի կենսական շահերու մտահոգութեան: Անշուշտ հայ իշխաններու մէջ կային նաեւ այնպիսիներ, որոնց մտքին հորիզոնը աւելի հեռուն չէր քան իրենց կալուածներուն սահմանը, սակայն ասիկա բնաւ տիրող մշտայնութիւն և հոգեվիճակ եղած չէ, եւ չէր կրնար ըլլալ: Եւ թէ վերջապէս մէկ թագէն գէպի միւս թագ երկարաձգուող չորս դարերու ժամանակամիջոցը, եղած է զարգացման ընթացք մը, հակառակ արտաքին արհաւիրելի միջամտումներուն, և ստեղծուած դժնդակ պայմաններուն: Իսկ պսակաւոր Բագրատունիներու հովանիին տակ հայ մտքի և հոգիի ճիւղը լիացուցեր է ոչ միայն ինքզինքը, այլ իր բաժինն է բերեր դարու ընդհանուր մշակոյթին: Ազոնց մը պէտք էր այդ շրջանի պատմութեան հոսանքին մէջ բռնելու և հաստատելու գիրար խաչաձևող ու հակառող վիճակները, մէկտեղելու գիրար լրացնող վկայութիւնները, վտարելու մամուկի և ընդհանրութեանէն բացառուող վիճակները, հանգիսեցնելու նկատումներով բացառուած յատկութիւնները, կառուցանելու պատմութիւնը իր յաւիտենական սխտեմին մէջ, ուր բոլոր դարերու մարդկային կեանքը հակառակ միջավայրի, ցեղի, և ժամանակի տարբերութեանց՝ իր խոշոր երեսներուն և ձգտումներուն մէջ նման է, աննման մնալով հանդերձ: Ու մտածել թէ տարիներով մեր պատմաբանները պատմութեան իրենց դասագիրքերու մէջ զրոյմաթուղթերու նման հաւաքեցին և զետեղեցին խորհրդանշան ու ջամհանը, առանց կարենալ զգացնելու ընթերցողին այն ոգին և իմաստը, տաք և իրաւ, որ փառքն է վերաւոր ու միլամաղձիկ հայութեան: Այս վերապանքը կ'աժանցի ոչ միայն մեթոտէն, ոչ միայն քննադատական ոգիի պակասէն, այլ առաւելաբար զրական զգայարանքի նիհարացումէն: Եթէ մատենագարան հոտող հատորները լայնատարած էջերու վրայ թափած իրենց կորովը կիրարկէին քիչ մըն ալ ոտքի հանելու մագաղաթներու այդ ծալքերէն հոգին՝ որ կորիզը կը կազմէ թաղուած աշխարհներուն,

վերագտնուէր թերեւս այն զոր մենք կեանք և քաղաքակրթութիւն կը կոչենք: Ազոնց՝ «Բազրատունեաց փառք»ը պատմական իր վերկառուցման մէջ այս իրողութիւնն է որ ի յայտ կը բերէ ու պէտք չկայ ըսելու թէ ո՛ր աստիճան թանկագին է այս ճիգը մանաւանդ մեր օրերուն, երբ սովը համատարած է հոգեղէն արժէքներու կրկէսին վրայ: Ոչ միայն մագաղաթեայ մեր գանձերը, այլ նաև մեր տաճարներու քարերը կը սպասեն ուղեղին մէջ աչք ունեցող այն տեսանկէցին, որ ազատագրէր պիտի գերենք իրենց հաղարամայ կախարդանքէն, ու ըսէր միգրի լեզուն այն խոսովիչ յիշատակարաններուն, որոնք մեր դարերու տապանազրերը կը մնան զեռ:

Գիտէինք թէ Բազրատունեաց շրջանը մեր պատմութեան մէջ եղած է շարք մը՝ անմահ հերոսութիւններու և սխրագործ շինարարութեանց, սակայն հազիւ կրնայինք վերահասու ըլլալ այն մեծ ճիգերուն, որոնք այնքան զեղեցիկ կերպով պատկուցան Սչոտի սերունդին կողմէն, մայրի մը նման փոխով իր հանճարեղ, աշխարհաչէն, և աշխարհակալ տոհմին ճիւղերը հայ և հարեան երկիրներու վրայ, զօղելով Կովկասեան ժողովուրդները համաբաշխութեան օղակով մը, քիչ անքամ տեսնուած արեւելքի արեւին տակ: Զէինք գիտեր թէ Բազրատունեաց փորձը՝ ուրիշ նպատակ չունէր բայց ընդգրկելու համար Կովկասը, հակառակ միջնադարեան նեղմիտ միջավայրի պայմաններուն, ուր կրօնական, ցեղային և աւատապետական խրամատները արգելք են պետական խոշոր կազմակերպութեանց, լայն չափերով իրադրութեամբ այս յղացքը կը կազմէ այս նշանաւոր տոհմի պատմական փառքը: Ազոնցի էջերէն հայ Բազրատունեաց շրջանը Բիւզանդիոնի և արաբներու դէմ իրենց բախումներով կը կազմէ քիչ անքամ իր նմանը ունեցող վիթխարի տրամայ մը: Հայը խոհեմ բայց վրէժխնդիր, յամառ ու ռազմասէր, երբեք հաշուի չառաւ պայմաններու դժուարութիւնը, եւ նոյնիսկ զիմացինի զօրութիւնը, երբ հարկ էր թօթափելու բռնաւորին զօրութիւնը: Մեր աշխարհէն ոչ մէկ քաղաք, բերդ ու ամրութիւն անձնատուր չէ եղած՝ առանց արիւնհահեղ զիմադրութեան: Գաղափարապաշտ և յանգուգն, իր պարտութիւններն

խիլ ուրիշ բան չեղան՝ բայց իր խոյանքները մեղմելու և վրէժը դուրսդուրու շրջան, խոցուած դաղանի նման որ իր վերքերը կը լղէ քարայրին խորը: Ազոնցի էջերուն մէջ Բազրատունեաց քաղաքակրթութեան շքեղ խոյանքը գէնք ու գրահի շոտաչիւնով՝ աւելի քան սրտառու է:

Ի՞նչ հրաշք, որ այս գրեթէ քնարեղ գական գեղեցկութիւններու, խոռվքներու զգացումներու սեւեռումը յաջող ընել Սչոնց բոլորովին հեռու մնալով մեր զրականութեան ընթացիկ հետադարձութենէն՝ որ բառ է ու փրփուր: Ազոնցին էջերը մեզ կը յուզեն, կը համակեն զուտ իրողութեանց ներքին կրակովը, բոլորովին հեռու այն եղանակէն որով փորձեցին Մխիթարեանները և մեր զոյգ նոր զրականութիւնները այդ զգացական վիճակները արժեւորել զրական միջոցներով: Անին, ուր կը խտանայ և կը մարմնաւորուի այդ օրերու մեր ժողովուրդի հանճարին ճիգը, մեր ցեղի մեծագոյն յաղթանակը, հակառակ դժնդակ պայմաններու պարտադրանքին: Անի մեծ ամառ, խորունկ ու սրտապատար գաղտնիքին մէջ վերահասու կ'ըլլանք միայն, երբ ծանօթանանք զայն գոյաւորող մեծ տոհմի պատմական գերին: Վասնզի Բազրատունիք կաթողիկէներ և պալատներ կառուցանելէ, և կամուրջներ կապելէ առաջ, զօղեցին մարդկային սիրտերը իրարու, կառուցանելով իրենց քաղաքական փառքը:

Ինչ որ սիրելի է մեզի համար հաստատել Ազոնցի վերոյիշեալ երկու պատմական ուսումնասիրութեանց մէջ, ատկաձգութեամբ եւ ֆիլոզոֆիի գոյութիւնն է: Ոմանք թերեւս վտանգաւոր դտենն այս պարագան, որ կրնայ մտքի քմայքներու տանիլ պատմախօսը՝ վերագրելով պատմական անձերուն և անցքերուն մտքի և հոգիի կեցածքներ՝ որոնք ճիշտ ու արդար չըլլան թերեւս: Յետոյ այսօր մի գուցէ հեգնուի պատմութեան մէջ իմաստասիրութիւն տեսնելու ժիժ. դարու սիրական ու փնտռուած տարազը, սակայն առանց անոր ալ պատմութիւնը իրողութեանց թանգարան մըն է: Ի վերջոյ զիպուածը չէ որ կը վարէ, այլ իմաստը, գաղափարը, ոգին: Ի՞նչ նոյնիսկ գէպքերու դասաւորումը եւ տուած դասը յաճախ հերքումն իսկ կը թուի ըլլալ այդ իմաստին բայց ժամանակին մէջ

անոնք կը դաշնաւորուին, ըլլալու համար ի վերջոյ ոգիի ու գաղափարի շէնքին քարն ու երկաթը: Յաճախ մեր պատմութեան շրջանները դատուած են կա՛մ իրենց բացասական ու փոքր արարքներով, և կամ մեծագործութեան մը լոյսին մէջ միայն: Սակայն երբ անոնք կապուին տեսակէտներու, այն ատեն անհրաժեշտութիւններ կը դառնան: Ո՞ր քաղաքակրթական շէնք եւ իրագործում իր գլուխը արեւին եւ արմատները ոճիրներու դէզին մէջ չէ միսած:

Ազոնց սիստեմի է վերածելը մտածման և ձգտումներու արդիւնքները, այսինքն յօրինման փորձն է ըրեր Բագրատունեաց շրջանի հայ մտադասցիւն: Լոյս է սփռեր նոյնպէս շրջանի ընկերային կառույցի և հոլովոյթներու վրայ, արժեւորելով այն բոլոր ձգտումներն ու յեղաշրջումները որոնք մեր պատմական կեանքի զարգացման կապն ու հանգրուանները կը շինեն: Ու վերջապէս ոյժի ու աշխարհայեացքի վերածելը Ժ. դարու խռովքը իր փառաւոր ու պատմական երկունքին մէջ:

Նոյնքան սրտագրաւ է իր խորունկ հայրենասիրութիւնը այս բոլորին վերեւ, առանց խաթարելու գործին գիտական առողջ հիմունքը սակայն. հայրենասիրութիւն մը որ ողբով ու ողմանթիւմով չուր, այլ կը մնայ իրրեւ անսպառ ու քաղցրագին լոյսը իր մտքին ու հոգիին, մեր աւերներուն փառքերուն և մութիւններուն վրայ առկա: Եւ հայրենապարծ այդ զգացումը կը վերածուի լուրջ ու հպարտ աւաղանքի մը երբ օտարներու փառքին կը ծառայէ: «Հայերը Բիւզանդիոնի գիտութեանց մէջ», «Մամիկոնեան իշխանուհին Բիւզանդիոնի դահլին վրայ» և «Վասիլ Բիւզանդական մեծագոյն կայսրը» իր պատմական որոնումներուն կարելի է հետեւիլ առանց զգալու տրտում բայց պսակաւոր փառքը այն հայորդիներուն, որոնք իրենց հայրենիքէն դուրս ուրիշներու սպասը ըրին: Ու ինչ տխուր զուգահեռութիւն երբ ինքն ալ, ուրիշ փառք մը, նոյն ճակատագիրը ունեցաւ: Վարդ, Վասիլ, Լեոն, որոնցմով կը սկսի հայկական շրջանը բիւզանդական պատմութեան մէջ, իրրեւ զօրավար, կայսր և գիտուն իրենց յաջորդներով անհամեմատ փառքով պսակեցին բիւզանդական

մէկ ու կէս դարը: Պէտք է կարգաւ պատմական իր այդ ուսումնասիրութիւնը իրաւելի ըլլալու համար այն կրայոյզ որոնումներուն որոնց կը լծէ իր միտքը լուսաւորելու համար հայ հանճարին ստէպ ծանրաթախի՝ բայց միշտ արիւնոտ կառափը օտարներու և իրենց փառքի զառթափին: Բայց վրայ: Անուններէն տոհմերու, առասպելներէն իրականութիւններու երթալու իր տաղանդը կը մնայ անզերպաւանցելի, իսկ մանրակրկիտ իր ծանօթութիւնը տիրող տոհմերու սովորութեանց եւ ժամանակի գէպքերուն և անոնց մեկնութեանց աւելի քան հմայիչ է:

Ութերորդ դարու վերջերը Մամիկոնեաններու Բիւզանդիոն գաղթը հայ զօրավարներով ողողեց արքունական բանակը, և հիմը ձգեց հայկական պերճ հարստութեան և Բիւզանդիոնի իսկական մեծութեան: Վսեմ բայց գծախտ ճակատագիր այս մեծ տոհմին որուն քաջերը հոս ևս ցանկցին միայն մեծագործութիւններ, իսկ ուրիշներու յաջողուեցաւ քաղել հունձքը: Իսաւրեան արքայական տան վերջալոյսին կայսերական բանակը հայերու ձեռքն էր: Հինգ զօրագլուխներէն չորսը հայեր էին, գլխաւորաբար Մամիկոնեաններ: Հայ և յոյն խուլ պայքարը արդէն սկսած էր: Վարդան, Արշաւիր և Լեոն պատկերամարտ, որ յաջողեցան զրաւելու կոստան գլխաւոր գահը, դոյութեան այդ պայքարը տարին անման հերոսութեամբ: Անոնց զաւակներէն շատեր Եկեղեցոյ մեծութիւններէն եղան կազմելով վաւերական սուրբերէն Յոյն Եկեղեցոյ, ուրիշներ արքայական ծիրանին ու թաղը հագան:

Աւելի քան սրտայոյզ է հետեւիլ այս ամենուն: Կախարդական տեսարան մըն է զոր կը փռէ Ն. Ազոնց իր ուսումնասիրութեանց մէջ, իսկապէս կախարդական ու առասպել այդ Բիւզանդիոնի, ուր միջին դարը, արեւելքը, հայ լեռները, Արարիայի աւազը, հիւսիսի սառնամանիքը իրարու ժամադրութիւն կուտան կարծես՝ անհասելի գահու մը պատուաւորանին: Մեր զրակաւնութեան մէջ քիչ էջեր կան ուր արեան, դաւի, գեղեցկութեան ու քաջութեան ու մահուան այս տրաման ըլլայ նուաճուած այն կատարելութեամբ և իրաւամբ՝ զոր կը

հաստատունք Ազոնցի գրչին տակ, բիւզանդական իր ուսումնասիրութեանց ընդմէջէն: Ի՞նչ խորագոյն թափանցումով անիկա կը գատէ տոասպէլը, սուտը, ծածկուածը, աղաւաղուածը, խեղաթիւրուածը — բոլորն ալ արդիւնք բիւզանդական քրոնիկները սըրբագրող օգիին — և կը գտնէ իրաւը, մարդկայինը, հարազատը: Տեսակ մը հազար ու մէկ գիշերներու հէքեաթ քանի մը հարիւր տարիներու վրայ երկարած գուռօղ: Ն. Ազոնց վաւերական գրագէտ մըն է, երբ կայսրեր, կայսրուհիներ, մեծ հոգեւորականներ, մեծ զօրավարներ, խուլ զանգուածներ կը նեաւէ կրկէս անոնց վրայէն վերցնելով աւանդութեան մաշած մաշկեակը, երեսն բերելով մեզի համար գիտար ըմբռնելի ահաւոր աշխարհը, իր խռովիչ իրականութեանն ու գեղեցկութեանը մէջ: Եւ այս ամէնը առանց գրականութեան և առանց տափափութեան: Առանց հմտութիւն ծախելու սնապարծութեան, ամէն բան ըսելու ունայնամտութեան. ու տսիկա Ազոնցի արժանիքներէն մին է: Ի՞նչ մեծ բարիք պիտի ըլլար այս մարդը, եթէ այս աշխատանքը տարածուէր մեր ժողովուրդի պատմութեան ամբողջ երկայնքով, ահա թէ ինչու խորունկ է մեր կսկիծը և անդամաւնելի մեր սուգը:

Մեր օրերու մեծագոյն կորուստներու երկրորդն է անիկա, կոմիտասէն ետքը. անոնք մարդեր էին որոնք ազգ մը գտան:

ԵՂԻՇԷ՛ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՊԱՆԴԵՍԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՔԱՆԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՅՈՐԴԱՆԱՆՈՒ ԶՈՒՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Շնորհիւ հրեայ պատմագիր Յովսէփոսի, զիտենք որ իր դարուն Հուլէ լիճը կը կրէր Սեմագոնիդիս անունը, ինչ որ կը հաստատուի Թալմուտի միջոցաւ ալ, ուր կը կարդանք «Սեմագ» ձեւը, և թէ լիճին շրջակայ դաւառը կը կոչուէր Ուլաթ հա, զա՛րձեալ ըստ Յովսէփոսի, որ ալ է Հուլէ անունէն, վարչականօրէն զօրձածական դեռ Միջին դարուն: Արդ, Սեմագ կամ Սեմագոնիդիս լիճի ամբողջ շրջանը, ըստ Ռաս Շամբայի բնագրին, զիցարանական այն վայրն էր՝ որ հիներէն կոչուած էր նաեւ ան — Սմաֆ «Սամաքի ճախճախուտ»ը, ա՛յն ձևով որ յիշուած է բնագրին մէջ և որ ճշգրտէն կը համապատասխանէ այժմու wrs էլ-Հուլէին: Եթէ վերին Յորդանանի գաւառը կարեւոր դեր մը խաղացած է փիւնիկեան հնագոյն զիցարանութեանց մէջ, պարզ ա՛յն պատճառով է որ իրենց մերձակայ ծովեզերքին վրայ հաստատուած Սիդոնացիք հո՛ն տաւածած էին իրենց տիրապետութիւնը: Արդ, ըստ Հին Ուխտի գրոց, Լայշ քաղաքը Դան անունը առաւ՝ երբ Դատաւորաց Ժամանակ Դանի խորայնեան ցեղախումբը հո՛ն հաստատուեցաւ, շատերու կարգին մասնաւորաբար բնական հարստութիւններով օժտուած այդ գաւառը խուզարկելէ յետոյ:

«Եւ նոքա առին զոր ինչ արարն Միքա եւ զքահանայն նորա, և չօգան ի Լայիսա՝ ի ժողովուրդն հանդարտացեալ և վստահացեալ յուսով. և հարին զնոսա սրով սուսերի, եւ զքաղաքն այրեցին. և ոչ ոք էր որ փրկէր. զի հեռի էին ի Սիդոնացւոց, և բանք ինչ ոչ էին նոցա ընդ ումեք ի մարդկանէ. եւ նա կայ ի հովտի տանն Ռովբայ: Եւ շինեցին զքաղաքն և բնակեցան ի նմա. և կոչեցին զանունն նորա Դան՝ ըստ անուան հօրն իւրեանց՝ որ եղև յիսրայելի. և էր անուն քաղաքին յառաջագոյն Լայիսա: Եւ կանգնեցին իւրեանց որդիքն Դանայ...» (Դատաւորաց՝ ԺԼ. 27 - 30):

Առաջին անգամ կը պատահի որ արտաքին աղբիւր մը ստուգէ Դատաւորաց Դիւրին տուեալներէն մէկը, շա՛տ աւելի կարեւոր եզրակացութեան մը յանգել տա-